
Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Կիլիկյան Հայաստանը և Այյուբյան պետությունները (1171-1260), Երևան, «Տիր», 2017, 265 էջ

Վերջին տարիներին նկատելի է հայագետների և առհասարակ արևելագետների, ինչպես նաև անգամ եվրոպական միջնադարյան պատմության մասնագետների հետաքրքրության բուռն աճը Կիլիկյան Հայաստանի պատմության նկատմամբ: Այս խրախուսանքի արժանի միտումի վառ արտահայտություններից է Կիլիկյան Հայաստանի և Մերձավոր Արևելքի առավել ազդեցիկ ու հզոր ուժերից մեկի՝ Այյուբյան սուլթանությունների ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունների հանգամանակից ուսումնասիրությունը, որը հետևողականորեն իրականացնում է պատմական գիտությունների դոկտոր Վահան Տեր-Ղևոնդյանը:

Ժամանակագրական առումով նրա սույն մենագրությունն ընդգրկում է շուրջ ինը տասնամյակ: Ընդ որում, այդ ժամանակաշրջանն այնքան հազեցած է բախտորոշ իրադարձություններով, որ ապագայում ևս բազմիցս գրավելու է հետազոտողների սևեռուն ուշադրությունը: Նշված տասնամյակները համընկնում են Կիլիկյան Հայաստանի առավել հզորության փուլին, ուստի տեղի ունեցած իրադարձությունները հայկական գիտակցության մեջ ներկայանում են որպես քրիստոնեական ու մուսուլմանական աշխարհների բախման դրսևորումներ՝ Այյուբյան սուլթանության և հայոց թագավորության մասնակցությամբ: Ըստ հեղինակի՝ մեր կողմից միանգամայն ընդունելի եզրահանգման, Այյուբյանների և Կիլիկիայի տիրակալների առճակատումները իրենց արտահայտությունն են գտել անգամ մեր նոր ժողովրդական վեպում՝ «Սասնա ծռեր»-ում: Տեղին է նաև նրա դիտարկումն առ այն, որ Այյուբյանների հետ առնչությունների երկրորդ կարևոր միջավայրը Հայաստանի հարավային, մասնավորապես Տուրուբերանի և Վասպուրականի գավառներն էին, որտեղ տարածված են եղել «Սասնա ծռեր»-ի վաղ պատումները (էջ 246): Ի դեպ՝ մեր նոր դուցազնական վեպի այն դրվագները, որոնք պահպանվել են Վարդան Արևելցու «Պատմութիւն տիեզարական» երկի՝ Շահ-Արմեններին վերաբերող հատվածներում, իրենց ակնհայտ զուգահեռներն ունեն էպոսի XIX-XX դարերում գրառված պատումներում: Հետևաբար զարմանք չպետք է հարուցի այն փաստը, որ Շահ Արմեններին հաջորդած Այյուբյաններին կարող ենք համարել Մսրա Մելիքի կերպարի համար նախատիպ ծառայած պատմական իրական գործիչներ:

Վ. Տեր-Ղևոնդյանի մենագրությունը թեև նվիրված է դասական միջնադարին, սակայն նրա առաջադրած բազմաթիվ հարցադրումներ զարմանալիորեն մերօրյա հնչեղություն ունեն: Բազմաբևեռ աշխարհաքաղաքական

իրադրությունը հարկադրել է Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական շրջանակներին երբեմն միակ հնարավոր և ճիշտ քայլերով ելք գտնել օրհասական պահերին: Պատմական այդ փորձը բազում ուսանելի կողմեր ունի, հետևաբար՝ Վ. Տեր-Ղևոնդյանի աշխատության արդիականությունը և կարևորությունը որևէ կասկած չի հարուցում: Իր առաջին գրքի¹ հրատարակությանը հաջորդած ավելի քան երկու տասնամյակի ընթացքում, երբ հեղինակը ծավալել է դիվանագիտական ու պետական գործունեություն, նա շատ ավելի խորամուխ է եղել տարածաշրջանային խնդիրներում, ուստի արդեն ի վիճակի է համարժեք գնահատական տալ պատմական խորքային գործընթացներին ու երևույթներին:

Միանգամայն արդարացված ենք համարում նրա հայեցակարգային մոտեցումները զուտ մասնագիտական հարցերում: Առաջին հերթին նկատի ունենք սկզբնաղբյուրներին դիմելու և դրանց տվյալները քննարկելու մեթոդաբանությունը: Մենագրության սկզբնաղբյուրային հենքը չափազանց հարուստ է: Հեղինակը, որին հասու են բազմալեզու և բազմաբնույթ երկեր, հանգել է համոզիչ արդյունքների: Առավել քան արդյունավետ են եղել լիարժեք և կարևորագույն՝ արաբական ու հայկական սկզբնաղբյուրների կատարյալ իմացությունը և միջնադարին հատուկ, գրեթե գաղտնագրված տեքստերը բնագրով ընթերցելու և վերլուծելու հմտությունը: Անշուշտ, հայկական սկզբնաղբյուրները երբևիցե ուշադրության պակաս չեն զգացել և բազմիցս քննարկվել են Կիլիկյան Հայաստանի պատմությանը նվիրված պատմագիտական ուսումնասիրություններում: Վերջին հաշվով հայ մասնագետներին, թեկուզև թարգմանությունների միջոցով, հասու են եղել նաև արաբալեզու սկզբնաղբյուրները: Գաղտնիք չէ, որ Կիլիկյան Հայաստանի պատմության առանձին հարցերին վերաբերող տեղեկությունները ի մի բերելու առումով հսկայական աշխատանք է կատարվել հատկապես վերջին տասնամյակներում: Արժանին մատուցելով հայ և օտար մասնագետներին՝ այնուամենայնիվ կարելի է փաստել, որ գերիշխող իրողություն է միջնադարյան աշխատություններից մեջբերվող վկայությունների պարզ գույքադրումը: Սակայն սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների թեկուզև լիակատար ի մի բերումը և համադրումը դեռևս առաջընթաց ապահովելու գրավական չեն: Պատմագիտական քննությունն է հնարավորություն ընձեռում լուսաբանելու վիճելի հարցերը: Ուստի, արձանագրելով աղբյուրագիտության բնագավառում Վ. Տեր-Ղևոնդյանի կարողությունները, միաժամանակ հարկ է ընդգծել տարբեր աշխատությունների տվյալները մանրագնին վերլուծության ենթարկելու և մեծ մասամբ անառարկելի եզրահանգումներ կատարելու նրա վարպետությունը:

¹ Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Վ.**, Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի երկրները 1145-1226 թվականներին, Երևան, 1994:

Թեմայի ընտրությունը ի սկզբանե հեղինակին պարտադրել է Այյուբյանների և Կիլիկյան Հայաստանի փոխհարաբերություններին անդրադառնալիս ուրվագծել տարածքային առումով վիթխարի համապատկեր և հաշվի առնել Արևելքի ու Արևմուտքի պատմության միմյանց շաղկապված բազմաթիվ հիմնահարցեր: Մենագրության որոշ մասերի խորագրերն անգամ (օրինակ՝ «Կիլիկիան Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի և Սալահ ադ-Դինի հակամարտության կիզակետում», «Լևոն Ա-ի դիվանագիտական ջանքերն ընդդեմ Տրիպոլիս-Հալեպ-Բկոնիա հակակիլիկյան դաշինքի (1208-1209): Ալ-Մալիք ալ-Ադիլի միջամտությունը», «Միս-Հալեպ գինակցությունն ընդդեմ Բկոնիայի սուլթանության և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության») միանգամայն բավարար են՝ ցույց տալու համար մարտահրավերների այն համալիրը, որի դիմագրավմանն էին լծվել Կիլիկյան Հայաստանի աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունները: Ինչպես իրավացիորեն նշում է հեղինակը, նրանց հաշվարկները հիմնված են եղել քաղաքական սթափ ու իրատեսական գնահատականների վրա, և հայոց կաթողիկոսաբանն ու արքունիքը, որպես կանոն, գործել են ներդաշնակ: Փոխհամաձայնեցված գործողությունները և դիվանագիտական ջանքերը հատկապես արտահայտվել են խաչակրաց երրորդ արշավանքի (1189-1192) տարիներին, երբ Կիլիկիայի հայերի համար իրոք մեծ էր Սալահ ադ-Դին և խաչակիրներ հակամարտության մեջ ներգրավվելու և անխուսափելի կորուստներ կրելու վտանգը:

Տպավորիչ է մուսուլմանական աշխարհի իմացությունը, որը Վ. Տեր-Ղևոնդյանը դրսևորում է տարածաշրջանի տարբեր մուսուլմանական պետական կազմավորումների միջև շահերի բախումը և խոր հակասությունները բացահայտելիս: Փաստերի և տվյալների վերլուծությունը նրան հնարավորություն է ընձեռել պարզաբանել կիլիկյան արքունիքի դիվանագիտական հաջողությունները, որոնց շնորհիվ հայոց արքաները կարողացել են օգտվել գորեղ մուսուլման տիրակալների՝ առաջին հայացքից արտասովոր թվացող բարյացակամ միջամտությունից: Նման դեպքերում Վ. Տեր-Ղևոնդյանը հանգամանալից քննության է ենթարկում այն ներքին դրդապատճառները, որոնք թելադրել են, օրինակ՝ Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթան ալ-Ադիլին, նույնիսկ ճնշում գործադրել մուսուլման հարևանների նկատմամբ՝ հօգուտ Կիլիկիայի հայոց թագավորության:

Հեղինակը խստորեն պահպանում է պատմականության սկզբունքը և հստակորեն առանձնացնում Եգիպտոս-Կիլիկյան Հայաստան փոխհարաբերություններում դիտվող բոլոր տեղաշարժերն ու շրջադարձերը՝ ըստ ժամանակաշրջանների: Ընդ որում՝ նա մշտապես լուսաբանում է այն դրդապատճառները, որոնք պայմանավորել են տարբեր պետությունների ուժերի հարաբերակցության փոփոխությունները, անդրադառնում հակամարտող կամ դաշնակցող կողմերի նպատակադրումներին և ձգտումներին: Ուստի զարմանալի չէ, որ նա անգամ դաշնակցային է դիտարկում այն փոխհարաբերու-

թյունները, որոնք իրավացիորեն որպես թշնամական է բնութագրել նախորդ ժամանակահատվածին անդրադառնալիս:

Վ. Տեր-Ղևոնդյանը հաշվի է առել մասնագիտական հարուստ գրականությունը, որն անշեղորեն ընդլայնվում է հատկապես վերջին տարիներին: Դիտելի հանգամանք է, որ օգտագործված գրականության զգալի մասը լույս է տեսել ոչ վաղ անցյալում կամ մեր օրերում: Դա հատկապես նկատելի է օտար լեզուներով գրականության պարագայում, առավել ևս, որ, հայերեն և ռուսերեն գրքերից բացի, աչքի են զարնում եվրոպական երեք գլխավոր լեզուներով լույս տեսած աշխատությունները: Շարունակելով օգտագործված գրականության թեմայով դիտարկումը՝ նշենք, որ դրվատանքի արժանի երևույթ է մենագրության բոլոր մասերում գիտական էթիկայի չափանիշների օրինակելի պահպանումը: Հեղինակը բարեխղճորեն վկայակոչում է պատմագիտական բազում աշխատություններ, ըստ արժանվույն գնահատում իրեն նախորդած պատմաբանների վաստակը: Հեղինակի հարգալից վերաբերմունքը վերաբերում է ոչ միայն վաստակաշատ ու ճանաչված հետազոտողներին, այլև բոլորովին վերջերս ասպարեզ ելած պատմաբանների նոր սերնդի ներկայացուցիչներին:

Բարձր գնահատելով Վ. Տեր-Ղևոնդյանի մենագրությունը և ընդգծելով նրա գիտական արժանիքները՝ հարկ ենք համարում, սակայն, անդրադառնալ նաև այնպիսի խնդիրների, որոնց լիաժեք լուսաբանությունը միայն կնպաստեր դրա բարելավմանը: Այսպես՝ ուշադրությունը սևեռելով ուսումնասիրության հիմնահարցի վրա՝ նա նվազ չափով է քննարկել Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության և Այյուբյանների պետությունների փոխհարաբերությունները: Ցանկալի կլինի, սակայն, որ հետագայում նա հատուկ ուսումնասիրությամբ անդրադառնար նաև տարածաշրջանի այդ երկու գլխավոր մուսուլմանական ուժերի բարդ ու հակասական առնչություններին: Խնդիրն այն է, որ Իկոնիան և Եգիպտոսը բախվում էին ոչ միայն Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին, այլև Հյուսիսային Միջագետքում ու Հարավային Հայաստանում: Ավելին, արաբական սկզբնաղբյուրները բավականաչափ տվյալներ են հաղորդում նաև Վրացական թագավորության և Եգիպտոսի սուլթանության կապերի մասին, ընդ որում հարաբերություններում դիտվող ելևէջները ևս պայմանավորված էին այդ պետությունների միջև ընկած Իկոնիայի սելջուկների հետ հակասություններով:

Վ. Տեր-Ղևոնդյանի մենագրությունը, անշուշտ, նվիրված է ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական պատմության լուսաբանմանը, և նրան ավելի մեծ պահանջներ ներկայացնելու որևէ իրավունք մենք չունենք: Այնուամենայնիվ, տնտեսական փոխհարաբերություններին և առևտրական կապերին որևէ ձևաչափով չանդրադառնալն անխուսափելիորեն հարցեր է առաջ բերում: Ժամանակագրական առումով անմիջականորեն հաջորդող դարաշրջանի՝ 1266-1375 թվականների՝ մամլուքներ-Կիլիկիայի հայեր փոխհարաբերություններում տնտեսական հիմնահարցերը առավել քան նկատելի դեր

էին կատարում, հետևաբար դրանց ակունքները պետք է փնտրենք Այյուբյանների ժամանակաշրջանում, ինչի մասին հարկ էր գոնե որոշ կարծիքներ հայտնել:

Մի նկատառում ևս. թերևս առաջին հերթին հայ հետազոտողներից է կախված Սալահ ադ-Դինի և նրա նախնիների ծագման հարցի լիարժեք լուսաբանումը, ուստի նպատակահարմար կլիներ, որ Այյուբյանների տոհմակունքներին նվիրված հատվածում Վ. Տեր-Ղևոնդյանն արծարծեր այս հիմնահարցը բոլոր՝ էթնիկական, տարածքային, սոցիալական կտրվածքներով:

Գրախոսվող մենագրությունում կա որոշակի թերասուցություն, ուստի հարկ ենք համարում որոշ դիտարկումներ կատարել: Անշուշտ, Վ. Մինորսկու հանրահայտ հետազոտության¹ հրատարակությունից հետո Սալահ ադ-Դինի նախնիների կապը տարածքային առումով Դվինի շրջակայքի հետ որևէ կերպ չի վիճարկվում, առավել ևս հստակ է Այյուբյանների քրդական արմատների հարցը: Սակայն այդ տոհմի վաղ սերունդների սոցիալական պատկանելության խնդիրը շարունակում է օրակարգում մնալ: Մմբատ Սպարապետը Սալահ ադ-Դինի հորը և հորեղբորը համարում է «Քուրդ շինականի որդիք»², իսկ Վարդան Արևելցին նշում է, որ «յառաջ Ուստյո էր անուն նորա՝ որդի Էուբի, առն տառապելոյ Դունացոյ, որ եւ ի մեծանալն կոչեցաւ Սալահադին»³: Հայ պատմիչներից Սամուել Անեցին ավելի հեռուն է գնում և պնդում, որ առաջին Այյուբյանները «վասն աղքատութեան» հեռանալով Դվինից՝ «եկին ի Միջագետս եւ գնացալք ի Թլրիթ մըտին փայտակիր»⁴: Այս բնութագրումները, այնուամենայնիվ, կասկած են հարուցում, քանի որ հեղինակները շեշտը դնում են Այյուբյանների վաղ ներկայացուցիչների ունեցվածքային կացության վրա, բայց չեն լուսաբանում սոցիալական պատկանելության հարցը: Աղքատը, շինականը և փայտակիրը յուրօրինակ բնութագրումներ են, որոնք կոչված են ընդգծելու տոհմի նախնիների պատկանելությունը հասարակության ստորին շերտերին: Սակայն միննույն հեղինակների կոնկրետ ցուցումները ավելի արժեքավոր են, առավել ևս եթե զուգահեռներ ենք անցկացնում դարձյալ հայկական միջավայրում գործունեություն ծավալած քուրդ Շադդադյանների հետ: Սալահ ադ-Դինի վաղ շրջանի ժամանակակից Սամուել Անեցին տեղյակ է, որ նշանավոր ռազմական գործչի հորեղբայր Շիրքուհը «էր այր իմաստուն եւ սուլտանն (Հալեպի տիրակալ Նուր ադ-Դինը – Հ. Մ.) արար գնա զօրապետ եւ առաքեաց ի Սսր»⁵: Մմբատ Սպարապետի տեղեկությունը այն մասին, որ Սալահ ադ-Դինի

¹ Տե՛ս **Minorsky V.**, *Studies in Caucasian History*, London, 1953.

² Տե՛ս **Մմբատ Սպարապետ**, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 194-195:

³ **Վարդան Արևելցի**, Պատմութիւն տիեզարական, Մոսկվա, 1861, էջ 171-172:

⁴ **Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ**, Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ Կարեն Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 217:

⁵ Նույն տեղում, էջ 217-218:

հայրը և հորեղբայրը «ճորտացան Նուրբտունին Հալպայ տիրոջն»¹, ևս ցույց է տալիս, որ առաջին Այյուբյանները եղել են վարձկան ռազմիկներ, որոնք պատրաստ էին ծառայության մեջ մտնել՝ «ճորտանալ», և գործունեության ասպարեզ փնտրել օտար ափերում: Հետևաբար, XII դարում Այյուբյաններն անցել են X-XI դարերում Շաղղաղյանների հաղթահարած ճանապարհով: Այսպիսով կարելի է խոսել ոչ թե Սալահ ադ-Դինի ու նրա նախնիների մասին հայկական սկզբնաղբյուրներում պահպանված ստույգ հաղորդումների մասին (առկա վկայություններում աչքի են զարնում տարբեր բնույթի անճշտություններ), այլ առաջին հերթին հարկ է անդրադառնալ Այյուբյանների վաղ ներկայացուցիչների այն կերպարին, որն ուրվագծում են հայ հեղինակները:

Այս դիտողությունները, որոնք շատ ավելի ցանկություններ են, չեն ստվերում, հարկավ, Վ. Տեր-Ղևոնդյանի ուսումնասիրության արժանիքները: Ակնհայտ է, որ նա իրականացրել է մանրակրկիտ աշխատանք, արաբական բնագրերից թարգմանել ու մեջբերել բազմաթիվ արժեքավոր հաղորդումներ, հանգել համոզիչ եզրակացությունների: Հաճախ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրված ծավալուն նյութերն ու հմտալից քննությունները, նորույթներն ու ճշգրտումները, շահեկան դիտարկումները հիմք են տալիս արձանագրելու, որ սույն մենագրությունն ուշագրավ ներդրում է ոչ միայն հայագիտության, այլև արևելագիտության ասպարեզում:

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

¹ Մմբատ Մպարապետ, էջ 194-195: